'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥'

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत्, सत्यमुक्तम्[1] । अत एवाहुः—'विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः ।' इति[2] । अत[3] एव हि

अस्य हेतोः कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेत्यत्रान्वयः । द्वयोः पार्थक्य एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः संभवतीत्याह—**स्वज्ञानेनेति** । स्वं[4] व्यञ्जकत्वेनाभिमतं तस्य ज्ञानेन अन्यधीहेतुर्व्यङ्ग्यप्रतीतिकरः सिद्धेऽर्थे सतीत्यर्थः । अन्यभावेऽसिद्धार्थज्ञापकत्वे अस्य ज्ञापकस्य कारकाज्जनकात् । जनको हि कार्यमुत्पाद्य प्रकाशयतीति भावः । **अभिनवगुप्ताचार्यमतानुसारेण रसास्वादोपायमाह—अत एवेति** । निरुक्तपूर्वपक्षादेवेत्यर्थः । आहुः । अभिनवगुप्ताचार्यमतानुयायिन इति शेषः । **भट्टलोल्लटादयस्तु**—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि—रामादौ व्यञ्जनया प्रतीयमानो रत्यादिज्ञानसंबन्धेन सामाजिकवृत्ती रसः, तच्च ज्ञानं 'रामः सीताविषयकरतिमान्' इत्याकारकमेव । यथा चिरविनष्टस्यापि यागादेः स्वजन्यापूर्वसत्त्वेनैव स्वर्गाद्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं कल्प्यते, तथा रत्यादेरतीतस्यापि स्वगोचरज्ञानसत्त्वेनैव सामाजिकवृत्तित्वं कल्प्यत इत्यवधेयम् । लाघवानुसंधानपरेण ग्रन्थकृता अस्मिन्नेव मते 'अभिधादिविलक्षणम्–' इत्यादिना स्वरसः प्रकाशयिष्यते । **अयं** रससाक्षात्कारानुकूलः, **कृतिरुत्पादनम्**, **ज्ञप्तिभेदा** ज्ञानानुकूलव्यापारविशेषा व्यञ्जनादयः, **कश्चित्**सहृदयानुभवसिद्धः । **अत एव** विलक्षणव्यापारस्वीकारादेव । **विलक्षणाः** करणव्यञ्जनादिभिन्नाः । **व्यपदेशा** व्यवहाराः । एवं च यथा संयुक्तसमवायेन सुखादिसाक्षात्कारः, तथा स्वादनाख्यव्यापारेण वक्ष्यमाणस्ववासनासाक्षात्कार इति भावः । यथा भूतलं रजतवदिति ज्ञानं शुक्त्यंशे लौकिकं रजतांशे त्वलौकिकं, तथा रससाक्षात्कारोऽपि वासनांशे लौकिको रत्याद्यंशे उपनीतभानात्मकालौकिक इत्यवधेयम् । ननु वासना तावदिच्छादिवद्गुणविशेष एवास्तु, तथा सति संयुक्तसमवायेनैव तद्ग्रहो भविष्यति किं स्वादनाख्यव्यापारेणेति चेत् । न । तस्या गुणविशेषत्वे प्रमाणाभावात् । न च लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । तत्र सत्तागुणत्वसंबन्धकल्पने गौरवात् । न च तस्या अदृष्टरूपत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथात्वे साक्षात्कारानुपपत्तेः । नापि ज्ञाने-

---

नायाश्चेति । व्यञ्जनाजन्यप्रतीतेश्चेत्यर्थः । ज्ञानाविशेषत्वाद् आस्वादविलक्षणज्ञानरूपत्वात् । ननु सामाजिकादृष्टवशाद्विषयसौन्दर्याच्च व्यञ्जनाजन्यप्रतीतेरप्यास्वादरूपत्वमुपपद्यत इत्यत आह—द्वयोरैक्यमापतितम् । ततश्चेति । ततो विभावाद्यास्वादस्य रसत्वाङ्गीकारात् । द्वयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरैक्यमापतितं चेत्यर्थः । फलीभूतज्ञानकारणीभूतज्ञानविषयविभावाद्यतिरिक्तविषयत्वाभावादित्यर्थः । विषयभेद एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः संभवतीति । प्राचीनसंवादेनाह—स्वज्ञानेति' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

१. 'सत्यमुक्तम्' इति ग-पुस्तके नास्ति. २. 'इति' क-पुस्तके नास्ति. ३. 'ततः' ख-ग. ४. 'स्वं–' इत्यादि '–अर्थः' इत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति.